

رویکرد کلامی-تقریبی شیخ طوسه در آثارش

■ مرتضی قاسمی حامد

دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه مذاهب اسلامی

mor.ghasemihamed@gmail.com

■ حامد جمالی

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه مذاهب اسلامی

hamedjamali.a@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۹/۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۱۲/۱

چکیده

شیخ طوسی از علمای بزرگ قرن چهارم و پنجم قمری (۳۸۵-۴۶۰ق) است که آثار بسیاری را در زمینه‌های مختلف اسلامی به رشته تحریر درآورده است. نگارنده در این نوشتار میزان و موضوعات آثار شیخ طوسی را مورد بررسی قرار داده که پس از بررسی به ۵۶ کتاب از تألیفات شیخ طوسی دست یافته، در صورتی که در آخرین تحقیق صورت گرفته ۵۳ اثر معرفی شده است. از میان این آثار، ۲۳ اثر در زمینه کلام نگارش یافته که نشان دهنده رویکرد کلامی شیخ طوسی در آثارش می‌باشد. البته رویکرد کلامی او در آثار غیر کلامی‌اش نیز مثل تفسیر قرآن کاملاً مشهود است. شیخ طوسی در آثار خود از منابع مذاهب دیگر اسلامی غافل نبوده، از این رو آثار خود را به صورت تقریبی و تطبیقی به نگارش درآورده است که نشان دهنده رویکرد تطبیقی و تقریبی شیخ طوسی در آثارش می‌باشد. این مسئله را می‌توان با مراجعه به آثار حدیثی، رجالی، کلامی، فقهی و تفسیری او مشاهده کرد که در این مقاله به نمونه‌هایی از آن پرداخته شده است. باید در نظر داشت که مراد نگارنده از رویکرد تقریبی، توجه به آثار مذاهب دیگر اسلامی و ارائه نظرات آنهاست؛ اعم از اینکه آنها را بپذیرد، یا در صدد رد آنها برآید.

کلیدواژه‌ها: شیخ طوسی، آثار، موضوعات، کلام، تقریب.

طرح مسئله

در رابطه با آثار شیخ طوسی، تحقیقات چندی صورت گرفته است و هریک به تعدادی از آثار او اشاره کرده‌اند و در بعضی موارد با یکدیگر مغایرت‌هایی دارند. همچنین موضوعات آثار شیخ به طور کامل در این تحقیقات تبیین نشده‌اند، به طوری که خوانندگان نمی‌توانند به رویکرد شیخ در آثارش پی ببرند. از این رو سؤالاتی پیش می‌آید که از این قرارند: تعداد آثار شیخ طوسی؟ موضوعات آثار شیخ طوسی؟ رویکرد شیخ طوسی با توجه با آثارش؟ این مقاله در صدد پاسخگویی به این گونه سؤالات می‌باشد.

زندگی‌نامه شیخ طوسی

ابوجعفر محمد بن حسن بن علی بن حسن طوسی منسوب به طوس از شهرهای خراسان ایران است. در ماه رمضان سال ۳۸۵ق در طوس به دنیا آمد. هرچند که سندی برای تولد او در طوس در دست نیست، ولی بسیاری او را متولد طوس دانسته‌اند و دلیل منسوب بودن وی به طوس نیز همین مطلب می‌باشد.

در سال ۴۰۸ق یعنی در سن ۲۳ سالگی به بغداد رفت و از محضر محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید به مدت ۵ سال استفاده کرد و نیز از محضر حسین بن عبیدالله بن غضائری (د ۴۱۱ق) بهره برد. پس از مرگ شیخ مفید در سال ۴۱۳ق از محضر شاگرد ایشان سید مرتضی علم الهدی که بعد از شیخ مفید پیشوای مذهب جعفری شده بود، به مدت ۲۳ سال استفاده کرد.

در سال ۴۳۶ق سید مرتضی رحلت نمود و شیخ طوسی پیشوای شیعیان گردید و شاگردان بسیاری تربیت کرد و به سبب برجستگی علمی به مقام و منزلتی رسید که خلیفه وقت «القائم بامرالله» کرسی درس کلام را به او داد. زعامت او بر شیعیان در بغداد ۱۲ سال به طول انجامید.^۱ شیخ علاوه بر زعامت شیعیان، محبوبیت و مقبولیت و

۱. ر.ک: زندگینامه و آثار شیخ طوسی، صص ۵-۸۳؛ «سیری در زندگی شیخ طوسی (از طوس تا نجف)»، صص ۳-۲۰؛ «پژوهشی پیرامون مصنفات شیخ طوسی»، صص ۱۳۰ و ۱۳۱؛ پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، صص ۵۱۸-۵۲۵؛ مفاخر اسلام، ج ۳، صص ۳۴۳-۳۵۱؛ پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام، صص ۱۲۹-۱۴۴.

حتی مشروعیتی کم‌نظیر در میان اهل سنت داشت. تاریخ نگاران ایشان، جدا از وجوه مختلف علمی این شخصیت بزرگ، از شیخ به بزرگی یاد می‌کنند و ایشان را فقیهی توانمند می‌دانند.^۲ سیوطی شیخ را متفنن و متفقه مذهب شافعی معرفی می‌کند و وی را از اعلام شیعه می‌داند.^۳

در سال ۴۴۷ق طغرل بیک وارد بغداد شد و بساسیری فرار کرد و سلسله آل‌بویه به کلی منقرض شد و از این رو اوضاع بر شیعیان بسیار سخت گردید؛ از جمله آنها از گفتن «حی علی خیر العمل» در اذان منع شدند و کتابخانه ابونصر شاپور بن اردشیر وزیر بهاءالدوله دیلمی به آتش کشیده شد و نیز بر شیعیان هجوم آوردند. در همین سال یا در سال ۴۴۸ق شیخ طوسی پیش از آنکه بر او دست یابند، از بغداد گریخت و خانه‌اش به غارت رفت و منبر تدریس و کتابهایش را آتش زدند.

شیخ طوسی پس از خروج از بغداد به نجف اشرف رفت و حوزه علوم دینی آنجا را پایه‌گذاری کرد. او وضعیت درسی را در آن دیار سروسامان داد و حلقه‌های درسی تشکیل شد. سرانجام پس از ۱۲ سال که در نجف اشرف به تدریس و تألیف می‌پرداخت، در شب دوشنبه ۲۲ محرم سال ۴۶۰ق در سن ۷۵ سالگی وفات کرد و بنا بر وصیتی که کرده بود در خانه خودش به خاک سپرده شد و آنجا به صورت مسجدی درآمد.^۴

مسجد شیخ از جمله معروف‌ترین مساجد شهر نجف و آرامگاه او هم‌اکنون زیارتگاه همگان است. این مسجد در محله مشراق واقع شده و از شمال به صحن آستان شریف علوی منتهی می‌شود و از این رو این صحن آستان را که به مرقد شیخ می‌رسد، باب الطوسی نامیده‌اند.^۵

شیخ طوسی یک پسر به نام ابوعلی حسن بن محمد بن

۲. المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، ج ۸، ص ۲۵۲؛ البدایة و النهایة،

ج ۱۲، ص ۹۷؛ لسان المیزان، ج ۵، ص ۱۳۵.

۳. طبقات المفسرین، ص ۸۰.

۴. ر.ک: زندگینامه و آثار شیخ طوسی، صص ۵-۸۳؛ «سیری در

زندگی شیخ طوسی (از طوس تا نجف)»، صص ۳-۲۰؛ «پژوهشی

پیرامون مصنفات شیخ طوسی»، صص ۱۳۰ و ۱۳۱؛ پژوهشی در تاریخ

حدیث شیعه، صص ۵۱۸-۵۲۵؛ مفاخر اسلام، ج ۳، صص ۳۴۳-۳۵۱؛

پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام، صص ۱۲۹-۱۴۴.

۵. ر.ک: زندگینامه و آثار شیخ طوسی، صص ۸۰-۸۳.

حسن طوسی^۶ و دو دختر داشته است که هر سه اهل علم، فضل و ادب بوده‌اند.^۷

مشایخ و شاگردان شیخ طوسی

با توجه به آثاری که از شیخ طوسی برجای مانده ۳۸ نفر^۸ از مشایخ او را شناسایی کرده‌اند که از این میان مشایخ اصلی او مخصوصاً در سه کتاب، *الفهرست*، *تهذیب* و *الاستبصار* از این قرارند:

۱. ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید (د ۴۱۳ق).

۲. ابو عبدالله حسین بن عبیدالله بن غضائری (د ۴۱۱ق).

۳. ابو عبدالله احمد بن عبدالواحد بن احمد بزّاز معروف به ابن حاشر یا ابن عبدون (د ۴۲۳ق).

۴. احمد بن محمد بن موسی معروف به ابن صلت اهوازی (د ۴۰۸ق).

۵. ابوالحسین علی بن احمد بن محمد بن ابی جید (د ۴۰۸ق).^۹

جالب توجه درباره شیخ طوسی آنکه، وی در حوزه درسی افرادی چون «ابوالحسن سوار مغربی»، «ابوعلی شاذان» و «ابومنصور سگری» که از علمای بزرگ اهل سنت هستند، شرکت می‌جسته است.^{۱۰}

در مورد شاگردان او باید بگوییم: تعداد شاگردان شیعی او بیش از ۳۰۰ مجتهد و شاگردان اهل سنت او غیر قابل شمارش بوده‌اند،^{۱۱} اما تمام شاگردان او ثبت نشده و تنها ۴۰ نفر از آنها معرفی شده‌اند.^{۱۲} از جمله مهم‌ترین شاگردان

۶. سماعی درباره شیخ ابوعلی ملقب به «مفید ثانی» - فرزند و شاگرد شیخ طوسی - که از هر جهت پرورش یافته مکتب شیخ می‌باشد، می‌گوید: «اگر بر غیر انبیا صلوات جایز بود، همانا بر وی درود و تحیات می‌فرستادم» (*تسدرات الذهب فی اخبار من ذهب*، ج ۴، صص ۱۲۶ و ۱۲۷).

۷. ر.ک: «سیری در زندگی شیخ طوسی (از طوس تا نجف)»، صص ۲۰-۲۲: زندگینامه و آثار شیخ طوسی، صص ۸۴ به بعد؛ پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام، ص ۱۴۵.

۸. نک: الامالی، مقدمه مؤسسه البعثة، صص ۱۲-۱۴.

۹. ر.ک: زندگینامه و آثار شیخ طوسی، صص ۶۵-۶۷: پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، ص ۵۲۶.

۱۰. «فقه تطبیقی و پیشگامان آن»، ص ۴۷.

۱۱. ر.ک: زندگینامه و آثار شیخ طوسی، ص ۷۳.

۱۲. نک: الامالی، مقدمه مؤسسه البعثة، صص ۱۵-۱۷.

او عبارتند از:

۱. ابوعلی حسن بن محمد بن حسن طوسی ملقب به مفید ثانی (د بعد از ۵۱۵ق) (فرزند شیخ طوسی).

۲. شهر آشوب مازندرانی (جد ابن شهر آشوب مازندرانی).

۳. ابوطالب اسحاق بن محمد بن حسن بن حسین بن محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (نواده شیخ صدوق).

۴. ابوالبراهیم اسماعیل بن محمد بن حسن بن حسین بن محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (نواده شیخ صدوق).

۵. ابوبکر احمد بن حسین بن احمد خزاعی نیشابوری (د حدود ۴۸۰ق).

۶. آدم بن یونس بن ابی‌المهاجر نسیمی.

۷. قاضی ابن براج (د ۴۸۱ق).

۸. محمد بن هبة الله طرابلسی.^{۱۳}

نکته‌ای که درباره شاگردان شیخ طوسی قابل توجه است اینکه، تعداد شاگردان اهل سنت شیخ از تشیع آن بیشتر بوده است بنابراین اولاً؛ می‌بایست در مسائل و احکام و آراء اهل سنت عالم بوده باشد که تعداد زیادی از اهل سنت را به خود جذب نموده است، ثانیاً؛ می‌بایست چهره موجه و قابل قبولی در میان اهل سنت محسوب شود و متخلق به اخلاق و فضایل ایمانی باشد که این‌گونه شاگردانی را مجذوب خود ساخته است. البته ناگفته نماند که شیخ از اساتید و متخصصان فرق و مذاهب دیگر نیز بهره برده است و شاید یکی از شاخصه‌های تفوق شیخ در تسلط بر مسائل فقهی و کلامی دیگر مذاهب نیز همین مطلب باشد.^{۱۴}

تعداد آثار و تألیفات شیخ طوسی

نجاشی ۱۹ اثر برای شیخ طوسی نام می‌برد،^{۱۵} اما خود شیخ ۴۲ اثر را ذکر می‌کند.^{۱۶} سپس آقا بزرگ تهرانی در کتاب خود، ۴۷ اثر را ذکر کرده است،^{۱۷} ولی پژوهشگران معاصر

۱۳. ر.ک: زندگینامه و آثار شیخ طوسی، صص ۷۳-۷۷: «سیری در زندگی شیخ طوسی (از طوس تا نجف)»، ص ۲۳: الامالی، مقدمه مؤسسه البعثة، صص ۱۵-۱۷.

۱۴. ر.ک: پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام، ص ۴۶۸.

۱۵. رجال النجاشی، ص ۴۰۳.

۱۶. الفهرست، صص ۲۴۰-۲۴۲.

۱۷. ر.ک: زندگینامه و آثار شیخ طوسی، صص ۲۵-۶۴.

هر کدام ۵۰ اثر برای او ذکر کرده‌اند^{۱۸} و در نهایت برخی ۵۳ اثر ذکر می‌کنند.^{۱۹} از بررسی و مقایسه بین آثاری که این پژوهشگران ذکر کرده‌اند، به ۵۶ اثر پی برده می‌شود که این تعداد با حذف مکررات به دست می‌آید.^{۲۰}

طبقه‌بندی موضوعی آثار شیخ طوسی

آثار شیخ طوسی در هشت موضوع کلی قابل طبقه‌بندی است که بیشترین تعداد کتابهای او در دو موضوع فقه و کلام است. در میان آثار او، چهار اثر مسأله فی الاحوال، مسائل ابن البراج یا مسائل ابن براج، المسائل الالیاسیه یا جوابات المسائل الالیاسیه و المسائل القمیه یا جوابات المسائل القمیه شناخته شده نیستند و از این رو طبقه بندی آنها ممکن نبود، بنابراین از آنجا که کتابهای مسائل به نحوی به موضوع فقه برمی‌گردند، آنها ذیل موضوع فقه قرار داده شده‌اند.

۱) فقه

در موضوع فقه ۱۶ اثر به رشته تحریر درآورده است که از این قرارند: ۱. الایجاز فی الفرائض یا مختصر فی الفرائض و المواریث. ۲. الجمل و العقود فی العبادات. ۳. المبسوط فی الفقه. ۴. مسأله فی تحریم الفجاع. ۵. مسأله فی مواقیت الصلاة. ۶. مسأله فی وجوب الجزیه علی اليهود و المنتمین الی الجبارة. ۷. المسائل الجنبالیة فی الفقه یا جوابات المسائل الجنبالیة. ۸. المسائل الحائریة فی الفقه یا الحائریات یا اجوبة المسائل الحائریة. ۹. المسائل الحلبیة فی الفقه یا جوابات المسائل الحلبیة. ۱۰. مناسک الحج فی مجرد العمل و الادعیة. ۱۱. النهایة فی مجرد الفقه و الفتوی یا النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی. ۱۲. الخلاف فی الاحکام یا مسائل الخلاف. ۱۳. مسأله فی الاحوال.

۱۸. ر.ک: «شرح حال و آثار شیخ طوسی»، صص ۶۶-۷۱؛ «پژوهشی پیرامون مصنفات شیخ طوسی»، صص ۱۲۹-۱۴۹؛ پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام، صص ۱۴۶-۱۷۱.
۱۹. نک: الامالی، مقدمه مؤسسه البعثه، صص ۱۸-۲۰.
۲۰. جهت اطلاع از این آثار ر.ک: رجال النجاشی، ص ۴۰۳؛ الفهرست، صص ۲۴۰-۲۴۲؛ زندگینامه و آثار شیخ طوسی، صص ۲۵-۶۴؛ «شرح حال و آثار شیخ طوسی»، صص ۶۶-۷۱؛ پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام، صص ۱۴۶-۱۷۱؛ «پژوهشی پیرامون مصنفات شیخ طوسی»، صص ۱۲۹-۱۴۹؛ الامالی، مقدمه مؤسسه البعثه، صص ۱۸-۲۰؛ مفاخر اسلام، ج ۳، صص ۳۵۱-۳۵۶؛ «گاه شماری آثار شیخ طوسی»، صص ۵۶-۶۸.

۱۴. مسائل ابن البراج یا مسائل ابن براج. ۱۵. المسائل الالیاسیه یا جوابات المسائل الالیاسیه. ۱۶. المسائل القمیه یا جوابات المسائل القمیه. در میان این کتب، چهار کتاب الجمل و العقود فی العبادات، المبسوط فی الفقه، النهایة فی مجرد الفقه و الفتوی و الخلاف فی الاحکام به چاپ رسیده‌اند.

۲) تفسیر

در موضوع تفسیر سه اثر به رشته تحریر درآورده است که از این قرارند: ۱. التبیان فی تفسیر القرآن. ۲. المسائل الدمشقیة فی تفسیر القرآن یا جوابات المسائل الدمشقیة. ۳. المسائل الرجیة فی تفسیر القرآن یا المسائل الرجیة فی تفسیر آی من القرآن. در میان این کتب تنها کتاب التبیان فی تفسیر القرآن به چاپ رسیده است.

۳) حدیث

در موضوع حدیث سه اثر به رشته تحریر درآورده است که از این قرارند: ۱. الاستبصار فیما اختلف من الاخبار. ۲. تهذیب الاحکام (شرح کتاب مقنعه شیخ مفید). ۳. الامالی یا المجالس فی الاخبار. هر سه کتاب فوق به چاپ رسیده‌اند.

۴) کلام

در موضوع کلام ۲۳ اثر به رشته تحریر درآورده است که از این قرارند: ۱. اصول العقائد یا رساله فی الاعتقادات. ۲. الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد فیما یجب علی العباد. ۳. أنس الوحید یا أنس التوحید. ۴. تعلیق مالا یسع. ۵. تلخیص الشافی فی الامامة (تلخیص کتاب الشافی سید مرتضی). ۶. شرح الشرح فی الاصول (شرحی است بر کتاب تمهید الاصول). ۷. تمهید الاصول یا التمهید فی الاصول یا شرح ما یتعلق بالاصول من جمل العلم و العمل (شرح کتاب جمل العلم و العمل سید مرتضی). ۸. ریاضة العقول یا شرح المقدمة فی المدخل الی علم الکلام (شرح کتاب مقدمه فی المدخل الی علم الکلام). ۹. الغیبة. ۱۰. الکافی. ۱۱. مالا یسع المکلف الاخلال به یا ما لا یسع المکلف ترکه. ۱۲. ما یعلل و مالا یعلل. ۱۳. مسائل اصول الدین یا مسائل الطوسی. ۱۴. المسائل الرازیة فی الوعید یا جوابات المسائل الرازیة. ۱۵. المسائل فی الفرق بین النبی و الامام یا الفرق بین النبی و الامام. ۱۶. المفصح فی الامامة. ۱۷. مقدمه فی المدخل الی علم الکلام. ۱۸. النقض

علی ابن شاذان فی مسألة الغار. ۱۹. مسألة فی الاصول. ۲۰. مسألة فی الحسن و القبح. ۲۱. ثلاثون مسألة كلامية. ۲۲. اصطلاحات المتکلمین. ۲۳. الاستیفاء فی الامامة. در میان این کتب دو کتاب تلخیص الشافی فی الامامة و الغیبة به چاپ رسیده‌اند.

۵) رجال

در موضوع رجال سه اثر به رشته تحریر درآورده است که از این قرارند: ۱. اختیارالرجال یا اختیار معرفة الرجال (تلخیص و تصحیح رجال کشی). ۲. الرجال یا الابواب یا رجال طوسی. ۳. الفهرست یا فهرست کتب الشیعة و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول و الکتب و اسماء من صنف لهم و لیس هو منهم. هر سه کتاب فوق به چاپ رسیده‌اند.

۶) تاریخ

در موضوع تاریخ دو اثر به رشته تحریر درآورده است که از این قرارند: ۱. مختصر اخبار المختار بن ابی عبیده الثقفی یا اخبار المختار. ۲. مقتل الحسین (ع) یا مختصر فی مقتل الحسین (ع).

۷) اصول

در موضوع اصول دو اثر به رشته تحریر درآورده است که از این قرارند: ۱. العدة فی الاصول یا عدة الاصول. ۲. مسألة فی العمل بخبر الواحد و بیان حجیة الاخبار. از میان این دو کتاب، کتاب العدة فی الاصول به چاپ رسیده است.

۸) ادعیه

در موضوع ادعیه چهار اثر به رشته تحریر درآورده است که از این قرارند: ۱. مختصر فی عمل یوم و لیلۃ فی العبادات یا عمل الیوم و اللیلۃ یا یوم و لیلۃ. ۲. مختصر المصباح فی الادعیه و العبادات یا مختصر المصباح فی عمل السنۃ یا المصباح الصغیر (تلخیص کتاب مصباح المتهدج). ۳. مصباح المتهدج فی عمل السنۃ یا مصباح المتهدج فی اعمال السنۃ یا مصباح المتهدج و سلاح المتعبد. ۴. هدایة المسترشد و بصیرة المتعبد فی الادعیه و العبادات. در میان این کتب تنها کتاب مصباح المتهدج فی عمل السنۃ به چاپ رسیده است.

نگاه تقریبی و تطبیقی در آثار شیخ طوسی

در آثار شیخ، آراء و نظرات و فتاوی مذاهب مختلف اسلامی به چشم می‌خورد. در همه یا بیشتر تألیفات شیخ آراء و نظرات اهل سنت انعکاس یافته است. این مطلب بیانگر آگاهی و تسلط شیخ بر احکام و آراء اهل سنت است. شیخ طوسی در آثار خود، در تمامی موضوعات به خوبی مباحث تقریبی و تطبیقی را رعایت کرده است. به منظور روشن تر شدن این مسئله، در زیر به مهم ترین آنها خواهیم پرداخت.

۱) فقه

در آثار فقهی شیخ طوسی دیدگاهها و نظریات علمای اهل سنت در ابواب مختلف فقهی لحاظ شده است. شاید مشهورترین کتاب فقهی شیخ طوسی کتاب الخلاف باشد که اساس و بنیان آن را آراء و نظرات مذاهب مختلف درباره مسئله‌ای فقهی تشکیل می‌دهد. اساساً می‌توان ادعا کرد، بی‌ریزی فقه مقارن از زمان تألیف کتاب الخلاف شیخ طوسی می‌باشد.^{۲۱} هرچند قبل از او «محمد بن احمد بن جنید اسکافی»، دانشمند قرن چهارم کتابی در این باره نوشته است، اما کتاب «الخلاف» شیخ طوسی به دلیل ویژگیهای بی‌نظیرش،^{۲۲} مورد توجه دانشمندان بعد از خود قرار گرفت و نقطه عطفی در این زمینه شد؛ چرا که در این کتاب، ابتدا نظرات و آراء مذاهب اربعه را ذکر می‌کند و سپس نظر امامیه را با دلایلی ترجیح می‌دهد.

برای نمونه در «کتاب الطهارة» درباره خواب باطل کننده وضو آورده است: «مزی می‌گوید: خواب فی نفسه در هر حالی باطل کننده وضو است. و شافعی می‌گوید: چه خوابیدن مضطجع و چه مستلقی و چه مستند وضو را باطل می‌کند. و [این مطلب] از ابوموسی اشعری و ابی‌مخلد و حمید اعرج و ... [نیز] روایت شده است و مالک و اوزاعی و احمد و اسحاق می‌گویند: اگر خواب زیاد (سنگین) باشد، ناقض و باطل کننده وضو است و اگر کوتاه (سبک) باشد، موجب نقض وضو نیست. و ابوحنیفه و اصحاب او می‌گویند: ...». شیخ طوسی پس از بیان همه اقوالی که در مذاهب مختلف نقل شده، نظر نهایی خود را با عبارت

۲۱. نک: جامع المقاصد فی شرح القواعد، صص ۱۶ به بعد.

۲۲. رک: «گذری بر زمینه‌های تقریب در اندیشه شیخ طوسی»،

«دلیلنا» ابراز می‌دارد.^{۲۳} از این موارد در این کتاب بسیار است و شیخ این شیوه را در تمام کتاب رعایت کرده است. مثلاً در «کتاب الرهن»، پس از بیان نظر جمیع فقها، نظر مجاهد و داود را هم بیان می‌دارد و بعد با عبارت «دلیلنا» نظر مختار را مدلول می‌سازد. این مطلب در سراسر کتاب الرهن موجود است.^{۲۴} یا در «کتاب القراض» نیز وضع همین‌گونه است، مثلاً در مسئله اول از همین کتاب، به بیان نظرات ابوحنیفه و مالک و شافعی و اوزاعی و ابن ابی لیلی می‌پردازد.^{۲۵}

۲) تفسیر

شیخ طوسی در روش تفسیری خود از آراء و نظریات کلامی مذاهب گوناگون همچون معتزله، مجبره (اشاعره)، مشبّهه و مجسّمه و خوارج و حتی یهود و نصاری نیز استفاده نموده و از آنها سخن به میان آورده است. به عبارت دیگر، شیخ طوسی در تفسیر خود، به وفور از منابع کلامی استفاده کرده است.

این مطلب، بیانگر گرایش کلامی شیخ در تفسیرش می‌باشد و نشان دهنده این است که شیخ در بیان نظرات دیگر مذاهب، کوتاهی و تعصبی بیجا از خود نشان نداده است. شیخ علاوه بر آن، از نظرات فقهی، لغوی و نحوی دیگر مذاهبها و مکتبها نیز غافل نبوده است، چه آنکه، وقتی منابع فقهی تفسیر ایشان را نگاه می‌کنیم، آراء و نظرات و کتب افرادی همچون ابوحنیفه نعمان بن ثابت (رئیس مذهب حنفی)، مالک بن انس (رئیس مذهب مالکی)، ابو عبدالله محمد بن ادریس شافعی (رئیس مذهب شافعی) و عبدالرحمن بن عمرو اوزاعی (پیشوای اهل شام) به چشم می‌خورد.

برای نمونه در تفسیر آیه «فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطُوفَ بِهِمَا»^{۲۶} بیان می‌دارد: «نزد ما طواف میان آن دو (صفا و مروه) واجب است، و این قول حسن بصری و عایشه و شافعی و اصحابش می‌باشد. و ابن عباس روایت می‌کند که منظور اطاعت از فرمان خداست و ابوحنیفه و اصحابش نیز بر

آن هستند و جبابی نیز همین نظر را اختیار کرده است. و نزد ما اگر کسی متعمداً طواف میان آن دو (صفا و مروه) را ترک کند، حج او قبول نیست، تا زمانی که برگردد و بجا آورد و این نظر عایشه و شافعی است. و ابوحنیفه و اصحابش و نوری می‌گویند: اگر برگردد کار خوبی کرده است...»^{۲۷} همان‌طور که مشاهده گردید، شیخ طوسی نظرات گوناگون و متعدد مذاهب مختلف ذیل یک آیه را ذکر می‌کند.^{۲۸}

۳) کلام

مباحث کلامی، بیشترین حجم کارهای تألیفی شیخ طوسی را به خود اختصاص می‌دهد، حتی برخی از دیگر آثار ایشان همانند فقه و تفسیر نیز خالی از استدلالهای منطقی و مباحث کلامی و منابع کلامی نیست. مثلاً ایشان در التبیان مطلبی را از ابوعلی جبابی (رئیس فرقه جبائیه از فرق کلامی معتزلی) ذیل آیه ۷ سوره مزمل نقل می‌کند و می‌گوید: «و جبابی در نوادرش می‌گوید «لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا» یعنی خوابی».^{۲۹}

به این ترتیب شیخ طوسی در بیان مسائل کلامی، از اظهار نظرهای دیگر مذاهب کلامی غافل نبوده است. برای نمونه ایشان ذیل آیه «مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي وَمَنْ يُضِلُّ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ»^{۳۰} اقوالی را از متکلمان ارائه می‌دهد: «جبابی می‌گوید: آیه به این معنی است که اگر خدا کسی را هدایت کند، به خیر و ثواب می‌رسد، همچنان که خدا مؤمن را به آن هدایت می‌کند و او را در بهشت داخل می‌کند. پس او به ایمان و خیر هدایت شده است... و بلخی می‌گوید: هدایت شده کسی است که خداوند او را هدایت کند و وی نیز هدایت را بپذیرد و آن را اجابت کند و گمراه شده کسی است که ضلالت را اختیار کرده است، پس خدا او را گمراه ساخت به معنی آزادی انتخاب است بین آن و بین آنچه که او اختیار می‌کند...»^{۳۱} نیز ذیل آیه «وَمَنْ يَعِصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا

۲۷. التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۴۴.

۲۸. برای اطلاع بیشتر رک: همان، ج ۱، صص ۳۶-۲۴۹؛ ج ۲، صص ۱۰۴-۱۳۶.

۲۹. نک: روش شیخ طوسی در تفسیر تبیان، ص ۵۲.

۳۰. اعراف، ۱۷۸.

۳۱. التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۳۵.

۲۳. رک: الخلاف، ج ۱، صص ۱۰۷-۱۰۹.

۲۴. رک: همان، ج ۳، ص ۲۲۱.

۲۵. رک: همان، ج ۳، ص ۴۵۹. جهت مشاهده نمونه دیگر رک:

همان، ج ۴، صص ۱۷۲ و ۱۷۳ و ...

۲۶. بقره، ۱۵۸.

خَلِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُّهِينٌ»^{۳۲} نظر معتزله را بیان می‌کند.^{۳۳} این مطالب گرایش تطبیقی و تقریبی شیخ طوسی را نشان می‌دهد.^{۳۴}

۴) حدیث و رجال

شیخ طوسی در آثار حدیثی و رجالی خود از آثار و احادیث اهل سنت استفاده کرده است. برای نمونه شیخ در کتاب تهذیب الاحکام از ابو حازم نیشابوری اشعری شافعی به نقل حدیث می‌پردازد. شیخ طوسی درباره او بیان می‌دارد: «من بیشتر کتاب «بیان الدین» را نزد ابو حازم آموختم».^{۳۵} علاوه بر آن در کتاب الامالی روایات بسیاری را به نقل از مشایخ سنی خود آورده است، نیز در این کتاب روایات بسیاری را از معصومان آورده که راوی آن روایات، اهل سنت بوده‌اند.^{۳۶} همچنین وی در کتب رجالی خود درباره ترجمان افراد سنی مذهب کوتاهی نکرده و در مواردی بر روایت منقول از آنها صحه می‌گذارد. درباره گرایش تقریبی و تطبیقی شیخ طوسی همین بس که وی در صدور حکم درباره جرح و تعدیل اشخاص، به آراء و منابع اهل سنت مراجعه کرده و نظر آنها را پذیرفته است.^{۳۷}

رویکرد شیخ طوسی با توجه به آثارش

از بررسی آثار شیخ طوسی و شمارش آنها، این نتیجه حاصل می‌شود که شیخ طوسی در هشت موضوع به نگارش کتاب پرداخته است که عناوین موضوعات و تعداد کتابهای هر موضوع عبارتند از: ۱. کلام (۲۳ کتاب) ۲. فقه (۱۶ کتاب) ۳. ادعیه (۴ کتاب) ۴. تفسیر (۳ کتاب) ۵. حدیث (۳ کتاب) ۶. رجال (۳ کتاب) ۷. اصول (۲ کتاب) ۸. تاریخ (۲ کتاب). همان‌طور که مشاهده می‌شود بیشترین تعداد کتاب در موضوع کلام است که رویکرد کلامی شیخ را

۳۲. نساء، ۱۴.

۳۳. رک: التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۱۴۰.

۳۴. برای مشاهده نمونه‌های دیگر رک: همان، ذیل آیات انعام، ۶۸؛ اسراء، ۴۲؛ بقره، ۱۷۷. همچنین جهت اطلاعات بیشتر رک: اندیشه‌های

کلامی شیخ طوسی، صص ۱۲ به بعد.

۳۵. پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام، ص ۴۷۰.

۳۶. رک: «شیخ طوسی و کتاب الامالی»، صص ۱۴ و ۱۵.

۳۷. رک: «بررسی و ارزیابی روش شیخ طوسی در نقد و رجال و آثار»، ص ۱۲۸.

نشان می‌دهد. البته رویکرد کلامی شیخ در آثار غیر کلامی او نیز مشهود است. باید در نظر داشت که علاوه بر گرایش کلامی شیخ که بیشترین حجم از کارهای تألیفی وی را شامل می‌شود، وقتی دیگر آثار شیخ نیز به تنهایی واری می‌شوند، مشاهده می‌شود که وی عالم به آن فن بوده است، اما نکته قابل توجه و مهم که در کلیه آثار شیخ طوسی به چشم می‌خورد، توجه و دقت و تسلط ایشان به آراء و نظرات و آثار دیگر دانشمندان جهان اسلام از هر مذهب و مکتب می‌باشد. این امر موجب گردیده تا رویکرد و گرایش غالب شیخ طوسی در آثارش به صورت تطبیقی و تقریبی باشد.

نتیجه‌گیری

۱. شیخ طوسی از علمای بزرگ شیعه در قرن چهارم و پنجم می‌باشد که علاوه بر زعامت شیعیان، محبوبیت و مقبولیت و حتی مشروعیتی کم‌نظیر در میان اهل سنت داشت، به طوری که بسیاری از اهل سنت در محضر ایشان شاگردی کردند، تا جایی که تعداد شاگردان سنی ایشان از شاگردان شیعه بیشتر بوده است.

۲. در رابطه با تألیفات شیخ طوسی، باید گفت که از بررسی و مقایسه بین تألیفاتی که پژوهشگران ذکر کرده‌اند، می‌توان به ۵۶ تألیف پی‌برد، در صورتی که دست نیافتن محققان به این تعداد، به دلیل عدم توجه به تمامی آثاری می‌باشد که به این موضوع پرداخته‌اند (مخصوصاً آثار قدما). البته چه بسا ممکن است تعداد آثار شیخ از این مقدار بیشتر بوده باشد، اما آنچه در منابع ذکر شده و به دست ما رسیده، همین تعداد است.

۲. با شمارش آثار و طبقه‌بندی موضوعی آنها به رویکرد کلامی شیخ پی می‌بریم که نشان دهنده میزان مراجعات و جایگاه او در بغداد و نجف می‌باشد؛ چرا که ایشان کرسی دار علم کلام و رئیس مذهب شیعه بودند. رویکرد کلامی شیخ طوسی در آثار غیر کلامی او مثل تفسیر قرآن نیز مشهود است.

۴. در بیشتر تألیفات شیخ، آراء و نظرات اهل سنت انعکاس یافته که نشان دهنده تسلط او بر احکام و آراء اهل سنت است. این مسئله رویکرد تقریبی و تطبیقی او را در آثارش

به اثبات می‌رساند؛ چرا که او خود را محدود به منابع شیعی نموده و در بسیاری موارد از منابع سایر مذاهب اسلامی بهره برده است. همچنین می‌توان گفت: رویکرد کلامی شیخ با رویکرد تقریبی او ارتباط مستقیم دارد؛ زیرا او به دلیل رویکرد کلامی‌اش به سراغ متکلمان بزرگ می‌رفته و از این رو نظرات آنها در آثارش نمود یافته است.

۵. مراجعه شیخ طوسی به منابع اهل سنت در راستای تأیید نظرات خود و یا رد نظرات آنها نبوده است؛ چرا که در مواردی نظرات اهل سنت را پذیرفته است. البته او در همه جا نظرات خود را با ارائه دلیل و برهان به اثبات می‌رساند.

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. ابن جوزی، ابی الفرج عبدالرحمن بن علی، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، بیروت، دارصادر، چاپ اول، ۱۳۵۹ق.
۳. ابن حجر عسقلانی، شهاب‌الدین ابی‌الفضل احمد بن علی، لسان المیزان، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۶ق / ۱۹۸۶م.
۴. ابن عماد حنبلی، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، بیروت، دارالفکر، بی تا.
۵. ابن کثیر، ابوالفداء، البدایة و النهایة، بیروت، مکتبه المعارف، چاپ دوم، ۱۴۱۱ق / ۱۹۹۰م.
۶. احمدی، علی اصغر، «گذری بر زمینه‌های تقریب در اندیشه شیخ طوسی»، مجله اندیشه تقریب، سال ششم، شماره ۲۱، زمستان ۱۳۸۸ش.
۷. ادیبی مهر، محمد، «پژوهشی پیرامون مصنفات شیخ طوسی»، فصلنامه پژوهش دینی، شماره ۱۲، زمستان ۱۳۸۴ش.
۸. ایرانی قمی، اکبر، روش شیخ طوسی در تفسیر تبیان، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، پاییز ۱۳۷۱ش.
۹. پژوهشگران گروه فلسفه و کلام اسلامی، اندیشه‌های کلامی شیخ طوسی، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، چاپ اول، ۱۳۸۷ش.
۱۰. تهرانی، آقا بزرگ، زندگینامه و آثار شیخ طوسی، ترجمه علیرضا میرزامحمد و حمید طیبیان، [ویرایش ۲]، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ دوم، بهار ۱۳۷۶ش.
۱۱. جناتی، محمدابراهیم، «فقه تطبیقی و پیشگامان آن»، مجله کیهان اندیشه، شماره ۵۹، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۴ش.
۱۲. دوانی، علی، «سیری در زندگی شیخ طوسی (از طوس تا نجف)»، در: دوانی، علی، هزاره شیخ طوسی، تهران، امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۶۲ش.
۱۳. همو، مفاخر اسلام، [ویرایش ۲]، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۸ش.
۱۴. رضاداد، علیه؛ و طباطبایی، سید کاظم، «گاه شماری آثار شیخ طوسی»، مجله مطالعات اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۸۰، تابستان ۱۳۸۷ش.
۱۵. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی‌بکر، طبقات المفسرین، بیروت، دارالکتب العلمیه، بی تا.
۱۶. شمشیری، رحیمه؛ و جلالی، مهدی، «بررسی و ارزیابی روش شیخ طوسی در نقد و رجال و آثار»، مجله مطالعات اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۸۰، تابستان ۱۳۸۷ش.
۱۷. صفاخواه، محمدحسین؛ و طالعی، عبدالحسین، پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام، تهران، ابرون، چاپ دوم، ۱۳۸۰ش.
۱۸. طوسی، محمد بن حسن، الامالی، تحقیق: قسم الدراسات الاسلامیه مؤسسه البعته، قم، دارالتقافة للطباعة و النشر و التوزیع، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
۱۹. همو، التبیان فی تفسیر القرآن، با مقدمه شیخ آقابزرگ تهرانی، تحقیق: احمد قصیرعامل، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا.

۲۰. همو، *الخلاف*، تحقیق: علی خراسانی، جواد شهرستانی و محمدمهدی نجف، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ پنجم، ۱۴۱۸ق.
۲۱. همو، *الفهرست*، تحقیق: جواد قیومی، مؤسسه نشر الفقه، چاپ اول، شعبان ۱۴۱۷ق.
۲۲. محقق ثانی، علی بن حسین کرکی، *جامع المقاصد فی شرح القواعد*، بیروت، موسسه آل البيت لاحیاء التراث، چاپ اول، ۱۴۱۱ق / ۱۹۹۱م.
۲۳. معارف، مجید، *یژوهشی در تاریخ حدیث شیعہ*، تهران، مؤسسه فرهنگی و هنری ضریح، چاپ دوم، ۱۳۷۶ش.
۲۴. همو و قاسمی حامد، مرتضی، «شیخ طوسی و کتاب *الامالی*»، مجله علمی ترویجی منهاج، سال ششم، شماره ۱۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۹ش.
۲۵. نجاشی، ابی‌العباس احمد بن علی، *فهرست اسماء مصنفی الشیعة المشتهر برجال النجاشی*، تحقیق: موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ ششم، ۱۴۱۸ق.
۲۶. واعظزاده، محمد، «شرح حال و آثار شیخ طوسی»، در: *دوانی، علی، هزاره شیخ طوسی*، تهران، امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۶۲ش.

